

Otto Neurath in Den Haag: 1934 – 1940
door
Ferdinand Mertens

Inleiding
Uitgesproken bij de start van het project ‘After Neurath’
Stroom Den Haag

Van 1934 tot aan de meidagen van 1940 woonde de Oostenrijkse filosoof en universele geleerde Otto Neurath in Den Haag. Otto Neurath is bekend als medeoprichter en organisator van de zg. 'Wiener Kreis', een groep wetenschappers die de wetenschap op een empirisch-analytische grondslag wilde vestigen. Neurath had ook faam verworven als bedenker van de Weense methode van de beeldstatistiek ontwikkeld, later bekend als ISOTYPE: het afbeelden van kwantiteiten met plaatjes om daarmee complexe zaken verantwoord te vereenvoudigen. Ook was hij bekend vanwege zijn bijdrage in het debat over de rol van de staat in de economie zoals dat aan het begin van de vorige eeuw gevoerd werd. Neurath kwam in Den Haag als vluchteling – vrij vroeg in de dertiger jaren. Er zouden vele volgen. Velen van hen waren eminent en hebben zowel in de moeilijke jaren als in de na-oorlogse tijd veel bijdragen geleverd in de wetenschap en cultuur. Oostenrijkse en Duitse geleerden hebben ondanks de oorlog en de onderdrukking een grote rijkdom aan werk en gedachten nagelaten. Otto Neurath hoorde daarbij. Otto Neurath was een Oostenrijker. Nederland heeft het niet altijd gemakkelijk met Oostenrijk maar vind in de wetenschap en cultuur vaak goede mogelijkheden tot rijke samenwerking. Op het terrein van Neurath zou dit ook goed kunnen.

Schets van zijn leven

Otto Neurath (1882 - 1945) was een vooraanstaand lid van de groep filosofen die bekend staat als de Wiener Kreis, de grondleggers van het logisch-positivisme. Neurath is tegenwoordig vooral bekend als de ontwerper van de beeldstatistische methode: goed gekozen plaatjes waarmee inzicht verkregen kan worden in ingewikkelde maatschappelijke omstandigheden en problemen. Zoals verderop zal blijken is hij met deze twee wapenfeiten nog maar beperkt getypeerd.

Van 1934 tot 5 mei 1940 woonde en werkte Otto Neurath in Nederland. Het is de periode van zijn eerste ballingschap, noodzakelijk door de politieke ontwikkelingen in zijn vaderland Oostenrijk. In 1934 werd daar de parlementaire democratie ontmanteld en na de burgeroorlogachtige conflicten in februari van dat jaar werden 'linkse' en 'linksgeoriënteerde' organisaties verboden. Hij had dat zien aankomen en was er in zekere zin op voorbereid. Het betekende het einde van de mogelijkheden van Neurath om in Wenen te werken en hij besloot van een reis naar de Sovjet-Unie niet meer in Oostenrijk terug te keren. Hij vestigde zich in Nederland. Hij had er voor een eventueel 'Exil' al voorbereidingen getroffen door er een 'filiaal' van zijn Weense organisatie op te richten. Hij zou er blijven totdat de Duitsers in mei 1940 Nederland binnen vielen. Met achterlating van alles wat hij bezat vertrok hij de dag na het bombardement op Rotterdam richting Scheveningse haven. Daar trof hij en zijn partner Marie Reidemeister een bootje waarmee ze in Engeland terecht kwamen. Engeland werd zijn tweede 'Exil'. Op 22 december van 1945 overleed hij in zijn woonplaats Oxford. Neurath woonde in zijn Nederlandse jaren in Den Haag; in de wijk Duinoord.

Otto Neurath werd in 1882 in Wenen geboren als zoon van Wilhelm Neurath die als wetenschappelijk docent en auteur van maatschappijstudies (hij publiceerde ongeveer 20 boeken) zijn brood verdiende. Otto Neurath werd geboren tussen de boeken en groeide samen met nog één broer op. Reeds op vrij jonge leeftijd verliest hij zijn vader en is dan grotendeels op zichzelf aangewezen. Otto Neurath kwam uit een intellectueel 'rijk' (joods) milieu maar was financieel onbemiddeld. Dat zou zijn hele leven zo blijven. Hij studeerde in Wenen en Berlijn en promoveerde (summa cum laude) in 1906 op een studie naar de economische aspecten van de antieke samenleving. In dezelfde tijd redigeerde hij de Faust versie van Ludwig Hermann Wolframs (1807-1852) en voorzag deze van een persoonlijke inleiding. Omstreeks 1910 publiceerde hij een reeks artikelen op het terrein van de wiskundige logica, de meeste samen met Olga Hahn, die na het overlijden van zijn eerste vrouw, Anna Schapire, zijn tweede vrouw zou worden. In 1916 - tijdens de oorlog - behaalde hij aan de universiteit van Heidelberg de 'Habilitation' (voorwaarde aan Duitse universiteiten om hoogleraar te worden) en werd er privatdocent. Een universitaire aanstelling heeft hij, door de politiek turbulente tijden én zijn betrokkenheid daarbij, nooit gehad.

Direct na zijn afstuderen reisde hij in opdracht van de Amerikaanse Carnegie Vredesstichting door Oost-Europa en in het bijzonder de Balkanlanden. Een reeks studies over de

ontwikkelingen in die landen was er het resultaat van. De eerste wereldoorlog had hem het materiaal verschaft voor zijn studie naar de economie van de oorlog - een onderwerp dat nog niet eerder bestudeerd was. Hij wist zoveel aandacht voor het onderwerp te mobiliseren dat hij er in Leipzig (1917) een museum over kon openen ('Das Deutsche Kriegswirtschaftsmuseum'). De aandacht voor dit onderwerp is voor een begrip van het denken van Otto Neurath van groot belang. Hij meende dat wat aan 'techniek' ingezet werd voor de oorlogvoering ook kon worden benut voor vrede en geluk. Neurath bepleitte dat de inzichten die de wetenschap oplevert worden omgezet in maatschappelijk handelen gericht op het vergroten van het geluk van een ieder. In de doelstellingen was hij het met de socialisten eens; in zijn strategie koos hij voor de weg van de 'techniek' om deze doelstellingen te bereiken. Neurath trad hiermee in de voetsporen van Saint/Simon en rekende zichzelf tot de 'sociaal-technologen' (Gesellschaftstechnik/social-engineering) die met behulp van kennis en door ervaring verworven inzicht utopische idealen wilde nastreven.

Al spoedig na de formulering van deze theoretische opvattingen kreeg hij de kans ze in de praktijk te brengen. In het chaotische Duitsland van na de nederlaag van 1918 en de beëindiging van het Keizerrijk, ontstond in München een (na enkele tussenstappen communistische) 'Radenrepubliek' die o.a. een socialisering van de economie trachtte door te voeren. Neurath werd uitgenodigd om hiervoor het concept uit te werken en de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor het agentschap dat met de uitvoering ervan zou worden belast. Neurath aanvaardde die uitnodiging - tegen de adviezen van zijn vrouw en vrienden in. Het avontuur zou van korte duur zijn. De 'Radenrepubliek' werd neergeslagen en de 'raddraaiers' wegens hoogverraad aangeklaagd - sommigen werden direct gefusilleerd. Door interventie van 'hooggeplaatste' Duitsers en Oostenrijkers weet Otto Neurath de straf te beperken en te ontlopen. Hij wordt 'uitgewezen' naar Oostenrijk. Hij kwam er goed vanaf; het kostte hem de 'Habilitation'- rechten en de toegang tot Duitsland.

In Wenen kwam na de oorlog en de ontmanteling van het Keizerrijk, een socialistisch stadsbestuur aan de macht en de zg. 'Austromarxisten' halen bij Neurath graag advies. Hij raakt - als een van zijn activiteiten - betrokken bij een van de grootste maatschappelijke vraagstukken van die tijd: de woningbouw en de stadsplanning. Hij werkt in die jaren intensief samen met de architect Josef Frank en met Grete Lihotzky (later: Schütte-Lihotzky). Vanuit die belangstelling wordt hij 'Generalsekretär des Österreichischen Verbandes für Siedlungs- und Kleingartenwesen' van waaruit hij kan werken aan de vorming van woningbouwcorporaties en de bestuurlijke zorg daarvoor - min of meer naar Nederlands voorbeeld - in handen van de bewoners kan gaan leggen. In Wenen bestond reeds een zg. 'Schrebergartenbewegung' die een 'terug naar de natuur' en 'zelfverzorging' propageerde, ideeën die Neurath in de nieuwe organisatie mee opnam. Ook al werd de organisatie van Neurath sterk door het socialistische gemeentebestuur gesteund, de organisatie was als zodanig naar de opvattingen van Neurath politiek neutraal. Het ging om de bouw van woningen en de ontwikkeling van de stad naar 'moderne' maatstaven en met gebruikmaking van zoveel mogelijk ervaringen en inzichten uit andere landen. Neurath organiseerde in Wenen op het terrein van de architectuur en de stadsontwikkeling regelmatig openbare lezingen die door internationale experts verzorgd werden. Zo sprak de Nederlandse architect H.P. Berlage er meerdere malen. Het werk voor de woningbouw was voor Neurath een hernieuwde poging om zijn opvattingen over 'socialisatie' en 'planning' op een aanvaardbare manier, zonder uitschakeling van privé-bezit maar wel op basis van overleg en planning, te realiseren. Politiek werd dit maar gedeeltelijk een succes ook al telde de beweging in 1921 400.000 leden. Het centralistische Weense stadsbestuur legde andere concepten aan de ontwikkeling van de stad op waarmee de grondslag aan de werkzaamheden van Neurath ontnomen werd. (Zie Blau, 1999)

Neurath was dan al weer met andere zaken bezig (hij huldigde de opvatting dat je elke vijf jaar iets anders moet doen!). Min of meer als afgeleide van het werk in de 'Siedlungsbewegung' was hij overgegaan tot het inrichten van een museum waarin maatschappelijk-educatieve doelstellingen

centraal stonden. Hij wilde het grotere publiek over de verschillende aspecten van de maatschappij en het leven beter inzicht verschaffen en meende dat documentair beeldmateriaal daarvoor het geschikte middel zou zijn. Met steun van de gemeente Wenen kon hij de beschikking krijgen over een 'Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum'. Dit museum zou de uitvalsbasis worden voor een geheel nieuwe activiteit van Neurath namelijk de beeldstatistiek. In de beeldstatistiek ging het Neurath om ingewikkelde maatschappelijke samenhangen op overtuigende wijze inzichtelijk te maken voor een groot publiek. Om de overtuigingskracht en het inzicht daadwerkelijk te vergroten werkte hij vele jaren aan de praktijk en de theorie van de beeldstatistiek. Zowel de inhoudelijke aspecten alsmede de vormgeving kregen daarbij gelijkwaardig aandacht. Met deze werkwijze trok Neurath wereldwijd de aandacht. Zo kreeg hij een opdracht vanuit het communistische Rusland om ook daar een instituut mee op te zetten dat de 'verworvenheden' (van het eerste 5 jarenplan) van het communisme 'overtuigend' in kaart zou brengen en te tonen. Neurath, die zich zelf als een 'technicus' zag ging er op in, ook al had hij bedenkingen tegen het communisme. Maar het was nog het begin van de dertiger jaren en over de betekenis van het communisme bestond zeker geen eenduidigheid. In Amerika, Engeland maar ook in Nederland bestond veel belangstelling voor deze vorm van 'moderne communicatie'. Neurath kwam door zijn beeldstatistisch werk in contact met internationale bewegingen die gericht waren op de bevordering van de wereldvrede, het Esperanto en alles wat kon bijdragen aan 'Verständigung' tussen de volkeren. Hij zag de beeldstatistiek als een beeldtaal.

Dit laatste legt de verbinding met een andere activiteit van Otto Neurath. Hij was de organisatorische spil van de zg. Wiener Kreis, de beweging naar een 'wissenschaftliche Weltauffassung', later uitmondend in de 'International Unity of Science Movement'. Neurath publiceerde in 1929 samen met Carnap en Hahn het programmatische manifest "Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis". Neurath ging het in deze activiteit niet slechts om de zuiverheid van de wetenschap maar om een actieve strijd tegen het 'verduisterende' metafysische denken en de onnauwkeurigheden waarmee met name in de godsdienst en de politiek mensen een rad voor ogen gedraaid zou worden. Het was om deze - wederom - pedagogische reden dat hij een fervent deelnemer was in het debat over de grondslagen van de wetenschap, waarbij het hem er in het bijzonder om ging hoe de wetenschap maatschappelijk verantwoord en nuttig kan worden toegepast. Dat de wetenschappen op elkaar betrokken, én dat de kennis die de verschillende wetenschapsgebieden opleveren in samenhang gebracht worden is daarvoor een noodzakelijke voorwaarde. Neurath voerde daarover het gesprek met een keur van prominente wetenschappers, over de disciplines heen. Dat liep voor hem onder het thema 'International Unity of Science Movement' in de dertiger jaren organiseerde hij internationale congressen waarmee hij dit aanvankelijk 'Weense' gesprek succesvol 'mondialiseerde'. Dan is Neurath evenwel al in Nederland.

Otto Neurath werkte tot dan vooral in het Duitse taalgebied, dat was zijn wereld en zijn thuis. Door de politieke ontwikkelingen werd hij - zoals vele anderen - gedwongen deze wereld te verlaten.

Otto Neurath was een opmerkelijke man. Gezegd met de gave van de aanwezigheid. Intelligent, een geweldige arbeidskracht, humoristisch, assertief met een goed gevoel voor het leven en de basale zaken die daar voor nodig zijn. Er zijn typering van hem te over. In de woorden van Kees Broos (1976) - een van de weinige publicaties over hem in het Nederlands - werd Neurath als volgt getypeerd: "Alle herinneringen aan Neurath spreken van een exuberante, onvermoeibare organisator, een briljant causeur, een systematisch, creatief en tegelijk sociaal bewogen intellect." De 'Wiener Kreis', de 'beeldstatistiek' zijn de onderwerpen die een directe relatie leggen met Nederland. Maar ook wanneer het gaat om de architectuur, de stadsontwikkeling en zijn opvattingen over planning is het de moeite waard naar Nederlandse vertakkingen te kijken.

Toen Otto Neurath niet meer naar Wenen kon terugkeren koos hij voor Nederland. Er zijn geen aanwijzingen dat hij daar diep over heeft nagedacht, evenmin dat hij dacht dat dit een ‘definitieve’ oplossing zou zijn voor zijn vlucht. Het belangrijkste was dat hij niet meer in Oostenrijk kon zijn en dat hij en zijn vrouw elders onderdak zouden vinden. Neurath zou niet direct gekozen hebben voor Engeland bijvoorbeeld. Ondanks zijn grote begaafdheid op veel terreinen, een talenwonder was hij niet. En vooral met het Engels had hij het moeilijk (“ I speak broken English fluently”) en hij bleef dus graag in een land waar hij met Duits nog een heel eind kon komen. Dat kon in die tijd in Nederland heel goed. Vrijwel iedereen die gestudeerd had was met het Duits vertrouwd en was in die tijd nog geen enkel emotioneel beletsel om het ook daadwerkelijk te spreken. Later zou Neurath, die steeds ook bezig was naar mogelijkheden om de communicatie tussen mensen te verbeteren, met de Engelsman Ogden een eenvoudig Engels uitvinden: Basic English. Volgens Ogden en Neurath kan er met 850 goed gekozen woorden bevredigend gecommuniceerd worden. Het ging Neurath om communicatie: tussen verschillende talen maar ook tussen groepen van burgers en verschillende niveau’s van complexiteit. Communicatie als voorwaarde voor ‘vreedzame ontwikkeling’.

Otto Neurath in Den Haag

Toen hij in 1934 op de vlucht moest en naar Nederland kwam, wist hij waar hij kwam. Hij was er enkele jaren eerder geweest en hij had er heel wat contacten. In 1932 had hij er vanuit zijn zorgen om de ontwikkelingen in Oostenrijk, een stichting voor de beeldstatistiek opgericht. Mary Fledderus – waarover direct meer - was er de voorzitter van. In 1931 had hij contact gelegd met Prof. Posthumus en in zijn instituut, het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA), kreeg hij wat ruimte toegemeten om een kleine permanente expositie in te richten voor zijn beeldstatistisch werk. Ook sprak hij in dat jaar op een groot congres dat in Amsterdam gehouden werd en dat handelde over de vraag of sociale planning de oplossing zou zijn voor de crisis waarin het westerse kapitalisme op dat moment verkeerde. Op dat congres waren uiteraard veel Nederlanders aanwezig en Neurath was met velen daarvan in contact. Zo bijvoorbeeld met de oud wethouder van Amsterdam, Wibaut. Hij leerde hem door het congres kennen en hij zou hem in verschillende activiteiten die uit het congres voortkwamen betrekken. Maar Neurath kwam op het congres door het contact dat hij had met twee bijzondere vrouwen: Mary van Kleeck en Mary Fledderus. De twee Mary’s vormden een bijzonder stel en ze zouden met Neurath tot aan zijn dood in contact blijven. Van Kleeck was een Amerikaanse voorvechtster voor de positie van vrouwen en voor gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Zij deed dat vanuit een sociaal-wetenschappelijke achtergrond als onderzoekster bij de Carnegie Foundation. Mary Fledderus was verantwoordelijk voor het personeel- en sociale beleid van de progressieve Leerdammer glasfabriek. Beide vormden samen de leiding van een eigen instituut, het Institute for Industrial Relations (IRI). Van Kleeck en Fledderus waren verantwoordelijk voor het indrukwekkende congres dat zij gedurende 10 dagen in Amsterdam organiseerden en waarvoor ze veel Amerikanen en vooral ook officiële Russische deelnemers wisten te mobiliseren. Het werd een debat over kapitalisme en communisme met als derde figuur de zg. sociale planning. De Amerikanen die er waren spraken vanuit de actuele crisis en de verworvenheden van de microplanning, het Taylorisme; de Russen meenden resultaten te kunnen laten zien na de eerste fase van de 5-jarenplancyclus. Het congres werd in alle Nederlandse dagbladen dagelijks uitgebreid verslagen, en – deels - gekritiseerd met name vanwege het a-religieuze karakter er van. De beide Mary’s, die ondanks dat van Kleeck in Amerika woonde en bleef wonen, hadden een innige relatie tot aan hun dood. Fledderus was voorzitter van die Stichting. Neurath dankte de eerste opvang in Den Haag aan hun gastvrijheid en trok met zijn instituut bij hen in. Dat zou niet lang duren vanwege de toename van de activiteiten en Neurath betrok een eigen kantoor in de Obrechtstraat. De contacten met IRI, en de vorming van de Nederlandse tak van het Weense Instituut in Den Haag, waren de belangrijkste oorzaak voor Neurath’s keuze voor Den Haag.

Door IRI kwam Neurath in contact met maatschappelijk geïnteresseerde ondernemers, vertegenwoordigers van de vakbeweging maar bovenal ook met veel Amerikanen. Vanaf die tijd zou hij in het bijzonder betrokken raken op de Amerikaanse ontwikkelingen en kreeg door enkele langere verblijven de Verenigde Staten veel productieve contacten.

Neurath kwam niet alleen naar Den Haag. Zijn vrouw, Olga Hahn, voegde zich al snel bij hem gevolgd door Marie Reidemeister, zijn jarenlange medewerkster. Olga Hahn, die vanaf haar twintigste blind was, stierf in 1937 in Den Haag. Marie Reidemeister, van Duitse afkomst, werd zijn derde vrouw, maar dat kon pas na zijn vlucht naar Engeland want in Nederland kon een halfjood als Neurath niet trouwen met een Duitse vrouw. Nederland volgde de nationaal-socialistische Duitse huwelijkswetgeving. Enkele maanden na de aankomst van Otto Neurath voegde ook de grafisch kunstenaar Gerd Arntz zich bij hem. Neurath heeft geruime tijd nodig gehad om Arntz, uit het Duitse Rijnland afkomstig en nog voor zijn contact met Neurath met Nederland bekend, over te halen naar Den Haag te komen. Neurath had Arntz nodig om zijn beeldstatistisch werk te kunnen voort zetten. De Duitser Arntz hoefde niet weg uit Wenen; hij was niet openlijk politiek actief maar had wel sterk linkse politieke voorkeuren. Maar door het vertrek van Neurath zat hij ook zonder werk.

Vanuit de voor Neurath vertrouwde basisbezetting probeerde hij het werk voort te zetten en daarvoor opdrachten te verwerven. Dat ging moeizaam en zo kon het niet anders dan dat ze van dag tot dag leefden. Neurath heeft daar nooit over geklaagd, wel gehoopt dat het beter zou gaan. Dat lukte uiteindelijk maar vooral door opdrachten uit Amerika.

Uit correspondentie van Neurath is op te maken dat hij zich vanaf de eerste dag in Den Haag er zich wel thuis voelde. Hij vond het dagelijkse leven interessant omdat allerlei zaken die in Wenen duur waren hier goedkoop waren. Zijn vrouw genoot van de Nederlandse pijptabak! En aan contacten ontbrak het niet.

Nog voordat hij naar Den Haag kwam stond Neurath ook al in verbinding met het zg. Vredeshuis. Het Vredeshuis was een initiatief van o.a. de familie de Kanter. Het was gevestigd op de Laan van Meerdervoort, en er hingen enkele wandplaten over de economische ontwikkeling van de werelddelen en de gevolgen die dit had voor de machtsbalans. Een typisch Neurath onderwerp en het Vredeshuis had deze platen in Wenen al bij Neurath in opdracht gegeven. Het Vredeshuis paste in het Den Haag van die tijd: de pacifistische beweging, de aandacht voor de wereldvrede, de wetenschap en de wereldvrede waren thema's die en vogue waren. De familie De Kanter en het milieu van het Vredeshuis was voor Neurath in de eerste jaren in Den Haag een vast punt. De Kanter zorgde er voor dat Neurath in het eerste jaar van zijn verblijf hier een serie lezingen kon houden waar grote belangstelling voor bestond. Aantekeningen over die avonden zijn in de bibliotheek van het Vredespaleis bewaard gebleven (als onderdeel van het bescheiden archief van het Vredeshuis). De Kanter, die zelf jurist was, zou Neurath ook in allerlei verwickelingen rond de Stichtingen van waaruit hij zijn werk deed bijstaan. Hij was een steun en toeverlaat. Via de familie De Kanter en het Vredeshuis kwam Neurath in contact met de fameuze familie Broese van Groenou. De familie Broese van Groenou was in contact met veel voor de politiek-maatschappelijke ontwikkeling van die tijd belangrijke personen. Met geld dat verdiend was in Indië bouwden ze prachtige huizen maar gaven ze ook veel steun een 'afwijkende' politieke opvattingen en interessante ideeëndragers. Zo ook was Neurath er een geziene gast. Voor de familie verzorgde Otto's vrouw Olga, regelmatig filosofiemiddagen. Olga was een hoogbegaafde vrouw die in Wenen in het milieu van de Wiener Kreis verkeerde had en in een levendig contact stond met de leden daarvan. Zij werd genoemd om er haar begripvol conversatietalent zoals we o.a. in de memoires van Carnap, toen een jonge man, kunnen lezen. Olga Hahn was de zus van de eveneens beroemde fysicus Hans Hahn, ook weer

een dikke vriend van Otto Neurath. Olga was blind en de filosofiemiddagen vonden plaats in het prachtige huis van de Broese van Groenou's in Scheveningen. Er waren kinderen genoeg om haar in de Obrechtstraat op te halen en weer thuis te brengen. Die kinderen, Thea en Melissa Coops hebben mij er over verteld. Neurath ontmoette er Maria Montessori, in wiens benadering hij erg geloofde, maar ook zijn Brusselse kompaan, Paul Otlet, met wie hij eerder al in Wenen een ontmoeting had gehad. Otlet was tijdens de eerste wereldoorlog naar Nederland gevlucht, met een Nederlandse vrouw getrouwd en kind aan huis bij de Broese's. De kinderen die Olga Hahn begeleidden op haar reisjes naar Scheveningen zouden later au pair worden bij de Otlet's in Brussel. Na de Tweede Wereldoorlog werd Melissa Coops – één van die kinderen - adjunct secretaris van de Unesco bibliotheek in Parijs en zou zij actief meewerken aan de verspreiding van het Universal Decimal Classification System (UDC) dat door Otlet ontworpen was en dat we nu nog kennen. Otlet had bovendien in Brussel het Mundaneum opgericht. In het Mundaneum wilde hij alle kennis van de wereld bundelen en hopen dat door de beschikbaarheid van die kennis de wereldvrede ondersteund zou worden. De Stichtingen van Neurath waarin hij zijn beeldstatistisch werk onderbracht maakten ook gebruik van het begrip 'Mundaneum' – een door Otlet gevormd begrip met een niet mis te verstane referentie naar 'de wereld'. De Broese's en hun milieu waren wereldburgers, internationalisten. Neurath was dat en werd dat gedurende zijn verblijf in Nederland steeds meer. Toen in 1937 Olga Hahn kwam te overlijden bood de familie Broese onderdak aan de urn die aan haar crematie overbleef. Tot op de dag van vandaag heeft deze urn een plaats in het familiemausoleum van de familie op het voormalige landgoed Groenouwe op de Hoge Veluwe. Het is er ook de enige 'vreemde' urn ook al stond voor een korte periode de urn van de vrouwenvoorvechtster, en huisvriendin van de Broese familie, Aletta Jacobs er.

Aan de Leidse universiteit was de uit Oostenrijk afkomstige fysicus Ehrenfest als opvolger van de Nobelprijswinnaar Lorentz benoemd. Neurath was met het echtpaar Ehrenfest op goede voet en kwam er regelmatig. Vooral met Ehrenfest's exuberante vrouw voerde hij debatten over de 'goede samenleving'. In het milieu van Ehrenfest leerde hij al spoedig Jan Tinbergen kennen. Jan Tinbergen woonde in de Haagse Kiplaan, niet ver van Duinoord waar Neurath woonde. Jan Tinbergen was, dat beeld rijst uit de archieven op, een buitengewoon ijverige man. Bezig met de wetenschap maar ook met praktische beleidsadviesing. Het was de tijd van de sociaal democratische planning en de alomvattende plannen waarbij geprobeerd werd zo dicht mogelijk bij de wetenschappelijke kennis te blijven. Tinbergen en Neurath lagen elkaar en zijn in die jaren voortdurend in contact geweest. Tinbergen schreef op verzoek van Neurath bijdragen voor door hem geredigeerde tijdschriften en boeken. Tinbergen beloofde in zijn respect voor Neurath vaak te veel. Vaak moet hij termijnen opschorten en maakt hij in de briefjes die hij daarover schrijft opmerkingen over zijn ijver: van de kerstdagen besteedt hij er één aan het werk, in de zomervakantie op de Veluwe neemt hij zijn werk mee, zo lijkt hij zich tegenover Neurath te verantwoorden. Over het Plan van de Arbeid was Neurath niet enthousiast. Hij merkt er alleen maar over op dat hij van de lezing verveeld raakte en dat hij er geen enkel nieuw gezichtspunt in aangetroffen had. Aan een Zweedse collega schrijft hij dat het allemaal 'boring' was. Dat gold trouwens ook voor de plannen van De Man in België. Door Tinbergen wordt Neurath betrokken bij discussies over een planningsinstituut, bij het werk van het CBS. Uit die discussies ontstond later het Centraal Planbureau en het werk van Neurath zou na zijn vlucht naar Engeland worden overgenomen door een aan het CBS gelieerde stichting. In de kringen van de Nederlandse statistici bestond veel belangstelling voor Neurath's beeldstatistische methoden en de meeste van ons zijn dan ook zeer vertrouwd met de statistische publicaties waarin afbeeldingen met cijfers gecombineerd werden. In Nederland was de statistiek goed ontwikkeld en konden de opvattingen van Neurath op een positief onthaal rekenen. Na de oorlog ontstond er zelfs een hele strijd tussen de Stichting voor de Statistiek (de aan het CBS gelieerde Stichting waarin het werk van Neurath tijdens de oorlog werd voortgezet) en Neurath, en na diens overlijden met

Marie Neurath, over de rechten en de wijze waarop met de Engelse vestiging zou worden samengewerkt. Gerd Arntz, die voor de vormgeving van de statistische afbeeldingen verantwoordelijk was, bleef tijdens de oorlog in Nederland en werkte bij de nieuwe Stichting totdat hij in 1943 in de Duitse dienst moest. Na een internering in Italië kwam hij begin 1946 weer terug in Den Haag en wilde zijn werk hier weer oppakken, daarin gesteund door de Stichting en het CBS dat toen geleid werd door Prof. Idenburg. Neurath kon niet geloven dat zijn Nederlandse vrienden hem met de eigen Stichting in de steek lieten en dat het niet vanzelfsprekend was dat hij de initiator en eigenaar van de beeldstatistiek was. Idenburg speelde het hard, Jan Tinbergen, zijn goede vriend was niet hard genoeg. Neurath overleed in december van 1945 aan een hartstilstand. Tot dat moment hoopte en geloofde Neurath dat Arntz zich wel bij hem in Engeland zou voegen. Direct na het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog ondersteunde Neurath Arntz' echtgenote Agnes, die alleen in Den Haag was achtergebleven want ook haar zoon Peter was onder de Duitse wapenen, met maandelijks bijdragen.

Neurath bewoog zich gemakkelijk in het Haagse leven. Met zijn joviale manier van mensen tegemoet treden had hij hier veel geïnteresseerde vrienden. In zijn directe dagelijkse werk betrof hij jonge mensen, wetenschappelijk gevormd en politiek geëngageerd. Vaak afkomstig uit de kring van de sociaal-democratie. Bijvoorbeeld Annie van Ginkel - Middelburg (1910 – 1977). Annie van Ginkel wordt in de herinneringen van Marie Neurath genoemd als de secretaresse van Otto Neurath in zijn Haagse periode. Annie Middelburg kwam uit een Haags sociaal-democratisch onderwijzersmilieu en was gedurende haar studentenperiode (ze studeerde economie aan de Rotterdamse Economische Hogeschool - nu de Erasmus Universiteit) politiek actief in de Sociaal-Democratische Studenten Club (SDSC) en daarvoor ook in de AJC. In de SDSC ontmoette ze ook haar latere echtgenoot Jan van Ginkel (1907 - 2003), die in Leiden chemie studeerde en daar ook gepromoveerd is. Annie van Ginkel kwam in 1936 bij Neurath werken en woonde, in de Haagse Obrechtstraat. Ze werkte als 'transformator' in het instituut en was in het bijzonder belast met het werk (bronnenonderzoek) aan de 'Modern Man in the Making', de Bijenkorf tentoonstellingen over Rembrandt (Rondom Rembrandt) en 'het Rollende Rad' (100 jaar Nederlandse Spoorwegen). Haar echtgenoot – die ik nog heb kunnen spreken – wist zich nog levendig te herinneren dat de verhouding met Marie Reidemeister niet altijd gemakkelijk was. Wanneer ze van Neurath complimenten kreeg voor het werk dat ze gedaan had, riep dat bij Marie Reidemeister jalousie op. De verhoudingen zijn evenwel nooit verstoord geraakt en ze heeft er steeds met enthousiasme gewerkt. In die tijd is ze getrouwd met van Ginkel en op haar bruiloft kreeg ze van Neurath een gravure met een beeld van de haven van Middelburg waar Neurath achter op schreef 'Middelburg verändert sich'. De gravure hing nog in het huis van haar echtgenoot en het was het eerste dat hij mij toen ik hem bezocht liet zien. Van Ginkel herinnerde zich nog de uitspraak van Neurath dat hij vond dat de kinderen de meest onderdrukte klasse waren omdat er geen fatsoenlijk toiletvoorzieningen voor bestonden. In 1945, na de oorlog en niet lang voor Neurath's dood, kregen zij nog een brief van hem uit Engeland. Van Ginkel toonde hem mij met trots. Door de oud-leden van de SDSC werden in de dertiger jaren regelmatig, veelal op zondagmorgen huiskamerbijeenkomsten in den Haag belegd. Aan die bijeenkomsten heeft ook Otto Neurath deelgenomen. Andere prominente deelnemers zoals Jan Tinbergen ("maar die moest zondags wel altijd voor een uur thuis zijn want die zat onder de plak van zijn vrouw" zo merkte van Ginkel op), van Gelderen en van Kleef terwijl Jan Carmiggelt, de broer van Simon Carmiggelt, in die tijd journalist bij het Volk, de gangmaker was. Evenals het huis waar het kantoor van de Neurath's gevestigd was, moest het huis van de van Ginkels wijken voor het oorlogsgeweld. De tankgracht (onderdeel van de 'Atlantikwall') die in den Haag door de Duitse bezetter werd aangelegd doorsneed Duinoord en het derde deel van de Obrechstraat. De van Ginkel's waren in nauw contact met Neurath tijdens de inval van de Duitsers in Nederland en behoorden tot degenen die van Neurath en Marie afscheid genomen hebben. Annie van Ginkel hielp met John Pront mee aan de ontruiming van het kantoor van

Neurath waarbij de meeste spullen werden opgeslagen in 'de Grot', gelegen aan het Noordeinde, dicht bij de Heulstraat. Piet Hazebroek, (1907-1971) behoorde tot de vriendenkring van de van Ginkels. Hazebroek was afkomstig uit een eenvoudig Haags milieu en kreeg een beurs vanwege zijn voortreffelijke schoolprestaties. Hij was zeer politiek geïnteresseerd en was lid van de socialistische studentenvereniging Politeia. Zijn vrouw Jeanne Sandman (1910 - 1994) en Annie Middelburg waren al sinds de lagere school vriendinnen. Hazebroek studeerde met van Ginkel in Leiden aan de universiteit nadat zij samen de hbs bezocht hadden, geen scheikunde zoals van Ginkel, maar wis- en natuurkunde. Hazebroek was na zijn afstuderen een tijdje werkeloos en werkte toen ook mee in het kantoor/werkplaats van Neurath. Nadien kreeg hij in 1937 werk bij Shell (BPM) en is daar zijn hele arbeidszaam leven gebleven. Hazebroek was een ingetogen man maar die voor Neurath een interessante gesprekspartner was, omdat hij zich in de opvattingen van de Wiener Kreis had verdiept. Ook hij woonde in de Obrechtstraat zodat hij regelmatig avonden met Neurath discussiërend over wiskundige en filosofische vraagstukken doorbracht. John Pront, (1902-1992) was gedurende Neurath's verblijf in Den Haag werkzaam bij de Haagse vestiging van Metz & Co (aan het Noordeinde) en actief in verschillende vredesorganisaties. Vanuit het AJC werd hij in het bijzonder actief in de JongerenVredesactie en in de Redactie van 'Vredestijd'. Hij publiceerde regelmatig over maatschappelijke vraagstukken en doceerde in volksuniversiteiten en soortgelijke instituten. John Pront en zijn vrouw behoorde tot de meest intieme kennissenkring van Neurath. Pront was in de oorlog actief in het kunstenaarsverzet en na de oorlog was hij werkzaam bij de Filmraad. Na de vlucht van Otto Neurath uit Den Haag bekommerde Pront zich om de achtergebleven spullen van Neurath en het instituut.

Otto Neurath kwam in 1934 in Den Haag. Ook in de Nederlandse samenleving was de crisis manifest aanwezig. Toch was het leven in Den Haag zo beroerd nog niet. Er werd nog steeds stevig gebouwd. De stad groeide. In het jaar na Neurath's komst in Den Haag werd het Gemeentemuseum geopend. Het is mij niet bekend dat Neurath het bezocht maar het kan niet anders. Berlage kende hij. Op de dag dat hij hem uitgenodigd had voor een lezing in Wenen ontmoette Otto Neurath een jonge Duitse vrouw, Marie Reidemeister. Zij ging die avond met hem mee en is vanaf dat moment niet meer van zijn zijde geweken. Hoe actief Neurath deelnam in het culturele leven van Den Haag heb ik niet kunnen achterhalen. Neurath was een zelf-scheppende man. Hij had zijn tijd nodig om te schrijven en dat legt beperkingen op. Maar Menno ter Braak kende hij persoonlijk. Ter Braak was zo aardig om een inleidende tekst te schrijven bij de Nederlandse uitgave van Neurath's 'Modern Man in the Making' – het magnum opus van Neurath, geschreven in zijn Haagse tijd en vertaald met de titel 'De moderne Mens ontstaat'. Neurath was ook in zijn Haagse tijd een bijzonder ijverig schrijver en organiseerde congressen en tijdschriften. Met de Haagse uitgever / boekwinkel van Stockum had hij een intense en goede relatie. Veel van zijn werk werd daar gepubliceerd. Ook na de oorlog heeft hij de relatie met Van Stockum weer kunnen oppakken. Verder frequenteerde hij de Koninklijke Bibliotheek. Hij en Marie werkten daar vaak. Ze vonden het een weldaad om na gedane arbeid vanuit de bibliotheek richting Duinoord te slenteren. Neurath ontving nationale en internationale wetenschappers in zijn woning in Den Haag. Het was er een komen en gaan. Veel van de bezoeken zijn schriftelijk aangekondigd en al dat materiaal is gelukkig bewaard gebleven. Dat kan niet gezegd worden van de bibliotheek die Neurath in Den Haag had opgebouwd. John Pront heeft na de oorlog nog geprobeerd die terug te krijgen. Helaas zijn slechts enkele boeken waarin Neurath's naam stond teruggekomen.

Op de dag dat Rotterdam gebombardeerd werd wist Otto Neurath wat hem te doen stond: maken dat je weg komt. Dat deed hij die dag. Hij verliet, samen met Marie Reidemeister, zijn huis in de Obrechtstraat. Liet alles achter en wandelde zo onopvallend mogelijk naar de Scheveningse haven in de hoop er een schip naar Engeland aan te treffen. Wonder boven wonder lukte dat. Het was een reddingsboot van de NZHRM die door studenten van de Technische Hogeschool Delft (nu

de TU Delft) richting Engeland gestuurd werd. Het bootje was overvol en tot overmaat van ramp viel al snel de motor uit. Engelse marineschepen hebben de inzittenden opgenomen en zo kwam Neurath in Engeland. Marie Reidemeister aan zijn zijde. Ook in Engeland namen zij de draad weer snel op. Na een internering van ongeveer een jaar vestigden zij zich in Oxford, verzamelden weer een nieuwe bibliotheek aan boeken en werkten verder aan de beeldstatistiek.

In Nederland is nadien niet veel aandacht aan Neurath besteed. Waar er aandacht was ging die vooral uit naar Gerd Arntz. Aan hem en zijn werk wijdde het Gemeentemuseum in 1976 een, door Kees Broos en Flip Bool goed verzorgde expositie. Toen Otto Neurath op 22 december 1945 geheel onverwacht overleed was hij nog in een heftige strijd om zijn vooroorlogse bezittingen verwikkeld. Ook de wijze waarop het werk na de oorlog het best kon worden voortgezet leverde nogal wat spanningen. Hij heeft geen conclusie meer kunnen bereiken. John Pront schreef in Vrij Nederland een 'In Memoriam'. Daarin beschreef hij Neurath als een 'groot man' die de pech had gehad in een 'klein land' als Nederland geleefd te hebben'. In de Groene Amsterdammer schreef Jan Tinbergen een 'in memoriam'.

Otto Neurath en de democratie

De verhouding tussen het denken van Neurath en democratie is complex. Neurath heeft zich gedurende zijn hele leven actief bewogen in de wetenschap maar ook in de buurt van de politiek. Hij zag zich zelf in hoofdzaak als een 'social engineer' en niet als een politicus. Toch kon hij het niet laten aan het einde van de eerste wereldoorlog deel te nemen in de revolutionaire omwentelingen in München. Hij werd daar hoofd van een nieuw gevormd planningsorgaan dat een economie moest inrichten gebaseerd op de principes van Neurath's 'Naturalwirtschaft'. Een economie zonder geld en door de staat gepland. Wel met maatschappelijke participatie en mogelijkheden voor privé initiatief maar binnen een omkaderd geheel. De deelname aan dit politieke avontuur kostte hem bijna zijn leven want een aantal van zijn 'kameraden' werden ter dood veroordeeld en direct geëxecuteerd. Neurath kwam vrij omdat hij een 'buitenlander' was en in Oostenrijk gezaghebbende relaties had. Op het nippertje. Na terugkeer in Wenen was hij nauw betrokken bij het sociaal-democratische experiment van de z.g. 'Austromarxisten' maar hij vervulde geen officiële politieke functie. Hij werkte in die jaren aan de oplossing van het vraagstuk van de woningnood in het bijzonder door de arbeidende klasse te leren en te helpen bij het zelf bouwen van een huis. In dat werk werd hij met de vraag geconfronteerd hoe de 'gewone man' te bereiken met politiek maatschappelijke noties en de 'gewone man' die toen ook een 'zeer kleine man' was te versterken. 'Empowerment' zouden wij dat nu noemen. In die context werd het idee van de beeldstatistiek geboren en richtte hij een museum in dat gericht was op educatie over economisch – maatschappelijke problemen. Neurath hield zich in de buurt van het linkse denken op. In zijn theoretisch werk was hij na de eerste wereldoorlog bezig met zijn opvattingen over de 'geplande economie' hetgeen ook in die jaren aanleiding was tot stevige polemieken.

Neurath publiceerde veel over planning waarbij levensgeluk, levensstandaard en levensstijl voor hem belangrijke concepten waren. Van orthodoxe marxistische benaderingen moest hij niets hebben. Hij bleef een 'flexibele denker' die voor elk probleem meer dan een oplossing zag maar die tegelijk meende dat elk probleem - wanneer men het wil oplossen - ook oplosbaar is. Neurath meende dat planning een noodzakelijke voorwaarde zou zijn voor een rechtvaardige samenleving. De abstracte markt, de geldeconomie is een verkwistende economie die de waarde van de dingen niet herkent. Voor Neurath was de rechtvaardige samenleving de voorwaarde voor een democratische samenleving. Zonder rechtvaardigheid geen democratie.

Neurath werd in het begin van de twintiger jaren een belangrijk referentiepunt in het toen opkomende planningsdebat waar andere 'Weners', als bijvoorbeeld Ludwig von Mises (1919) en Friedrich A. Hayek (1899-1992) prominente posities in betrokken en die tot op de dag van vandaag onderdeel uitmaken van het gesprek over 'planning' en 'sturing' in onze samenleving. Steeds vaker wordt Neurath in dit verband nog aangehaald. Zo bijvoorbeeld in een artikel in het

Journal of Economic Literature (Caldwell, 1997). In de prelude van het planningsdebat, waarin later met name Hayek zou domineren, gaat Caldwell in op de discussie tussen Ludwig von Mises en Otto Neurath. Von Mises reageerde met afschuw op de zienswijze van Neurath en bestempelde ze als 'reine Phantasie'. Het ontbreken van een markt en de marktwerking zou altijd leiden tot sub-optimale allocatieprocessen, tot een woekering van de bureaucratie en tot een verstarring van de samenleving. In de dertiger jaren mengde Hayek zich in dit debat onder andere door referentie te plegen aan de ontwikkelingen in Engeland en daarmee het Duitse taalgebied te verlaten. Uiteraard waren op dat moment de ontwikkelingen in Rusland al zover gevorderd dat die empirie niet meer over het hoofd kon worden gezien en ook niet meer als een overgangsverschijnsel kon worden verontschuldigd. In de loop van de jaren verfijnde Hayek zijn argumentatie door o.a. te wijzen op de informatieproblematiek die bij planning ontstaat, de onmogelijkheid tot een prijsmechanisme en de gevolgen die planning uiteindelijk zou krijgen voor de persoonlijke vrijheid van mensen in de 'geplande' samenlevingen. Deze benaderingen zouden culminereren in zijn bekende 'The Road to Serfdom' dat in 1944 verscheen (Hayek, 1944). Dit laatste boek was in zekere zin ook een reactie op het werk van een andere gevluchte midden-europeaan: Karl Mannheim. Mannheim schreef een boek onder de titel 'Man and Society in an age of reconstruction: Studies in modern social structures. (London, 1940). Mannheim hield eveneens een pleidooi voor planning om daarmee de individuele vrijheid te waarborgen en de ongebreidelde kracht van het monopoliekapitalisme te beheersen en zodoende fascisme te voorkomen. Mannheim keerde het argument van Hayek om: planning is de garantie voor vrijheid. In Nederland maakte Mannheim's studie indruk en werd veel geciteerd. (Zie Duyvendak, 1999 pg. 46) Beide auteurs werden door Neurath ernstig gekritiseerd. Mannheim al in 1930 naar aanleiding van zijn boek 'Ideologie en Utopie' dat hij als 'burgerlijk marxisme' typeert. De daarin verwoordde zg. kennisociologie waarmee Mannheim bedoelde dat de beweringen van een sociaal-wetenschapper door de sociale positie beïnvloed worden en door analyse daarop te corrigeren zijn. Hij verwees deze opvatting naar de prullenbak omdat ze meta-fysisch en dus niet te funderen is. Hayek's 'Road...' treft geen ander lot. (Neurath, 1945) Volgens Neurath overdrijft Hayek en maakt hij van planning een karikatuur. Hayek "denkt nie an Planung als ein kooperatives Bemühen, das auf Kompromissen basiert. Darüber hinaus hält er es für seine Pflicht, beim Kampf gegen den Totalitarismus die Planung mitzubekämpfen und den Wettbewerb des Marktes zu unterstützen." Neurath vraagt zich vervolgens af of er inderdaad in Midden-Europa slechts een 'nackte Gewaltherrschaft' zou ontstaan wanneer men de vrije markt door planning zou vervangen. In het licht van de recente geschiedenis is het antwoord op die vraag niet bepaald ondersteunend voor de opvatting van Neurath maar voor zijn optimistisch mensbeeld kan wel sympathie ontstaan wanneer hij zegt: "An einen Kompromiss, der diesen Völkern einen Glückzuwachs bringen könnte, denkt er (Hayek/fm) nicht." Neurath betoogt ten gunste van een op 'samenwerking berustende wereldplanning' waarbij verantwoordelijkheid voor het geluk van allen het uitgangspunt is. Hij verwijt Hayek pseudo-rationalisme omdat hij veronderstelt dat er voor de problemen die hij aanspreekt slechts één oplossing zou zijn.

Otto Neurath ziet planning als een benadering waarbij besluitvorming gebaseerd wordt op maatschappelijke orkestratie. Die maatschappelijk orkestratie zou de bodem moeten leggen onder de beslissingen die genomen worden en die maar partieel gebaseerd kunnen worden op wetenschappelijke inzichten. Dat de kennis waarover de mens beschikt slechts partieel is, was voor Neurath een uitgangspunt. Ook al was enig 'vooruitgangdenken' hem niet vreemd, hij geloofde niet in een beheersing van de werkelijkheid door middel van wetenschap en daarmee samenhangende rationaliteit. De onvolmaaktheid van de kennis aanvaardde hij als een gegeven. Deze onvolmaaktheid zou evenwel geen excuus voor besluiteloosheid mogen zijn. Evenmin mag de beslisser de ogen sluiten voor de realiteit en voor de kennis die daarover beschikbaar is. Ook moet geprobeerd worden voortdurend te leren van de effecten die besluiten, en meer algemeen, het menselijk handelen op de wereld hebben. De wetenschap kan zeker bijdragen aan de kennis

van de dynamiek in de wereld maar de wetenschappen kunnen de beslissingen die genomen moeten worden niet dicteren. Elke voorstelling van zaken die het doet voorkomen dat er op basis van wetenschappelijke kennis slechts één oplossing mogelijk is wijst hij als rigide en onwetenschappelijk van de hand. Hij is overtuigd van veelvormigheid en die veelvormigheid biedt de mogelijkheid om te leren. Neurath meende ook dat het dus geen schande is dat voor sommige beslissingen er geen ander motief is dan de 'keuze'. Die keuze kan gemaakt zijn door democratische procedures toe te passen maar kan evengoed ook door te tossen - als die regel tenminste door de 'deelnemers' aan de besluitvorming wordt geaccepteerd. (Zie Dvorak, Nemeth-Stadler, 1996) Deze benadering van planning en besluitvorming betekent voor Neurath geen oproep tot willekeur. Hij vindt dat beslissers zich een beeld moeten vormen van wat ze willen en dat het er om gaat voor dat willen een zo goed mogelijke adstructie te geven. Daarbij beschouwt hij het als een vanzelfsprekendheid dat je naar 'bevind van zaken' en in overeenstemming met de actuele stand van de kennis handelt. Wetenschappers zouden er dan ook naar moeten streven 'samenhang' te brengen in dat wat ze weten en die kennis zo te ordenen dat ze ook benut kan worden. In 'Einheit' denken van Neurath als het ging om de wetenschappen beoogde deze 'samenhang'; de 'encyclopedie' als vorm van ordening van de kennis hoorde daar eveneens bij. In die benadering past eveneens zijn aandacht voor de beeldstatistiek die immers ook mag worden opgevat als een 'didactiek' van de besluitvorming: probeer de beslissers, waaronder de stemgerechtigden in een democratie, goed te informeren over de samenhang en eigenschappen der dingen. Met de beeldstatistische benadering maakte Neurath gestileerde afbeeldingen van grote problemen die nog 'net' te begrijpen zijn en die ook nog redelijk kloppen zonder de aanspraak van precisie. Wanneer besluitvorming democratisch gedragen zou moeten worden dan behoren de beslissers zich ook in te spannen de situatie waar het om gaat voor zoveel mogelijk mensen duidelijk te maken. Deze opvatting en de uitwerking daarvan in de 'Weense methode' en later 'Isotype' heeft er toe geleid dat Neurath ook als 'democratisch verlichter' wordt getypeerd. (Zie Apitzsch, 1993)

In 1942 vat Otto Neurath zijn denken over planning nog eens samen. Om misverstanden rond zijn democratische gezindheid te voorkomen geeft hij zijn artikel de titel mee van 'International planning for freedom'. In het artikel probeert hij zo redelijk mogelijk uit een te zetten hoe hij planning opvat maar tegelijk ook aan te geven dat het niet de oplossing is voor alle problemen waar een samenleving mee worstelt. Zo noemt hij onder andere het ongelijkheidvraagstuk. Ook in een 'geplande' samenleving kunnen rijke naast minder rijke mensen bestaan. Ook privé-eigendom is niet in strijd met sociale planning, zo meent hij. Dat door planning de persoonlijke vrijheid van het individu beperkt zou moeten worden ziet Neurath niet als een inherent kenmerk van planning. De vrijheid loopt pas gevaar wanneer ze slechts als een middel tot een doel gezien wordt en niet als een waarde op zich. Dat is nu juist wat hij voorop plaatst: democratie, persoonlijke vrijheid en onafhankelijkheid zijn waarden die door planning gerealiseerd en niet geëlimineerd moeten worden. Dat is zijn antwoord aan Hayek. De persoonlijke vrijheid maakt Neurath concreet door aan alle burgers het recht toe te kennen meerdere loyaliteiten te hebben: in het gezin, de dorpsgemeenschap, de kerk, de politieke partij, de internationale organisatie en uiteindelijk de staat. Er mag niet maar een loyaliteit zijn. Dat lijkt Neurath het beste wapen tegen onderdrukking en beperking van de bewegingsvrijheid van het individu. De vrijheid moet geregeld worden: ze ontstaat in een samenleving niet vanzelf, en voor Neurath betekent dat eveneens dat ze bewaakt wordt door ze te 'monitoren'.

Een ander misverstand dat hij tracht te corrigeren is het feit dat de planning de toekomstige samenleving voorspelt. In zijn opvatting over 'the history of the future' zal de onbepaaldheid de belangrijkste karakteristiek zijn. We weten immers maar iets over een beperkt aantal determinanten. Belangrijk lijkt hem dat we in ons denken voortdurend rekening houden met de omstandigheid dat er geen monocausale en dus monofuturistische ontwikkeling is. Neurath spreekt van 'plurifuture' en wanneer we ons niks anders kunnen voorstellen dan slechts een

toekomst dan is dat vooral een gevolg van ons gebrek aan voorstellingsvermogen. Ook terugredenerend werkt het niet: Neurath meent dat ook in de 'history of the past' het onmogelijk is de situatie uit de 15^e eeuw af te leiden uit wat we weten over de 16^e eeuw. Zonder expliciet op dit onderwerp in te gaan polemiseert Neurath hier met het historicisme verwijt dat mensen als Popper aan de planners maken.

Neurath meent dat het vraagstuk van vrede ten nauwste met dat van planning samenhangt. Vrede kan niet bereikt worden op het niveau van de nationale staten en (partiele) samenwerking op een internationaal niveau ziet hij als noodzakelijk. Hij meent dat een burgerrecht op migratie het meest effectieve wapen is tegen onderdrukking van mensen en hij denkt dat na de beëindiging van de oorlog – misschien eerst beperkt – afspraken gemaakt zullen gaan worden die in die richting gaan. Hij ziet een wereldstaat niet als een realiteit maar de betekenis van de nationale staten zal zeker afnemen bij een versterkte humaniteit. Naast de nationale staat ziet Neurath veel meer overlappende structuren ("overlapping institutions") ontstaan. Als voorbeeld noemt hij de Rijn die van meer 'nationale staten' is en die een gezamenlijk beleid noodzakelijk maakt. Hij ziet ook dergelijke configuraties voor bijvoorbeeld taal en cultuur, om te bereiken dat deze niet noodzakelijkerwijs in het Procrustesbed van de – toevallige – nationale staat geperst moeten worden! Maar ook voor het spoorwegenstelsel meent hij dat een supranationale autoriteit op korte termijn noodzakelijk zal blijken te zijn. Thema's die vragen om verstandige sociale planning en die allemaal niet aan de markt kunnen worden over gelaten. Burgers worden aldus betrokken bij meerdere organisatorische configuraties en niet slechts bij de nationaal-statelijke die territoriaal alles beheerst. Voor Neurath is macro-planning dus ook altijd internationale planning – niet in een vaste structuur maar afhankelijk van aard en onderwerp in wisselende configuraties.

Neurath meent dat de empirie van met name de oorlogseconomie hem gelijk geeft wanneer hij pleit voor planning. In plaats van te plannen voor oorlog kan toch ook gepland worden voor 'edele' doelen? In zijn utilitaristische visie pleit hij voor planning van geluk. Geluk is te kwantificeren en in Neurath's opvatting kan de staat het geluk voor de burger niet garanderen maar hij kan er wel alles aan doen dat geluk te bevorderen. Daarom moet het nastreven van geluk voor allen de inzet zijn van het overheidsbeleid en dus van de 'sociale planning'. Neurath bepleit dat over geluk en verschil in gelukkige omstandigheden van mensen het gesprek gevoerd moet worden aan de hand van kennis. Hij meent dat het met zijn statistische technieken goed te doen is verschillende empirische 'gelukssilhouetten' te maken die vervolgens onderwerp van beraad kunnen zijn. Dat kan leiden tot algemene keuzen maar ook tot opties voor burgers: niet iedereen definieert zijn geluk op een eendere wijze. Bij het ontwerp van gewenste silhouetten kunnen geluksbevorderende factoren (bijvoorbeeld meer geld) met gelukshinderende (smerig werk) verbonden worden en zo ontstaan er interessante saldo's. Uitsluitend denken in geld maakt een dergelijke benadering onmogelijk – geld verwaarloost een groot aantal wezenlijk factoren zoals bijvoorbeeld het lange termijn effect van beslissingen. Neurath noemt hier met name het milieu. Onderzoek, confronteren van ervaringen en vergelijken zijn de belangrijkste mechanismen die Neurath in zijn sociale planning aan het werk wil zien. Daarmee worden niet vanzelf de beslissingen gegenereerd: dat blijft ook voor de man van de 'wissenschaftliche Weltauffassung' een zaak van 'common sense'. Wetenschappers en adviseurs kunnen alternatieven bedenken en van 'waarden' voorzien; maar er volgt geen automatisch juist besluit uit. Wel meent hij dat beslissingen beter worden wanneer ze maximaal gevoed worden door kennis. De productie van die kennis is dus ook een taak van de 'social engineer' in een samenleving die het geluk van allen wil verbeteren en daar gericht naar streeft. Planning is in een ordelijke samenleving niet meer weg te denken, althans zo zag Neurath het in 1942. Legt Neurath accenten anders in een van zijn laatste beschouwingen over planning? Danilo Zolo meent dat Neurath (de 'jonge' Neurath) in eerdere publicaties zich toch wel bezondigd heeft aan meer centralistische visies op planning en dat hij in het 1942 artikel de realiseren van algemene democratische waarden door middel van

planning veel meer benadrukt. Hij geeft nu aan dat planning in een democratische samenleving altijd op compromissen gebaseerd zal zijn.

De beeldstatistiek en de democratie

Otto Neurath had talrijke ambities. Een daarvan was de ontwikkeling van een 'beeldtaal' naast een 'woordtaal'. De taal die zich uitsluitend bedient van woorden is voor het inzichtelijk maken van complexe verbanden waarin kwantiteiten en kwaliteiten met elkaar verbonden moeten worden, wordt al gauw zo complex dat doeltreffende communicatie moeilijk tot stand komt. Het 'inzicht' komt moeilijk tot stand maar ook de 'communicatie'. Zeker wanneer de communicatie ook nog beoogt grote groepen in de samenleving te bereiken en deze inzicht te geven in omstandigheden, samenhangen en ontwikkelingen o.a. bedoelt voor politieke participatie. Neurath was door zijn historische studies al vroeg bekend met de Egyptische hiërogliefen en is in zijn beeldstatistisch werk bezig geweest met een in de tijd passend analogon daarvoor. Volgens Neurath leidt de woordtaal gemakkelijk tot meningsverschillen en onbegrip en is het beeld veel krachtiger in het tot stand brengen van consensus. De precisie van een betoog kan met woorden en cijfers zeer geraffineerd worden maar wat koop je er voor wanneer niemand die precisie 'onthoudt'? Daarom hechtte hij meer waarde aan een samengebald inzicht door middel van een beeld dat beklijft dan precisie na te streven die vervolgens vergeten wordt. Bij de samenstelling van beeldstatistisch materiaal komt het er dan ook op aan vooral veel weg te laten - uiteraard op een verantwoorde manier. In Neurath's opvatting is de beeldtaal een 'verdichting' ten gunste van een didactisch doel: inzicht te verschaffen op een manier dat de lezer het kan vasthouden. Dat leidde Neurath en zijn medewerkers tot de ontwikkeling van een eigen taal en tot standaardisatie van afbeeldingen die daarin zouden terugkeren als kleinste eenheden. Een betekenisvol beeld zou dan ontstaan door de combinatie van die gestandaardiseerde kleinste eenheden en waarbij die kleinste eenheden ook gebruikt worden voor het uitdrukken van een kwantiteit: zes maal de kleinste eenheid voor een werkeloze afgebeeld betekent bijvoorbeeld 6000 werkelozen. Nu vinden we dergelijke afbeeldingen volstrekt 'normaal' en de stand van de huidige technologie maakt het relatief eenvoudig deze afbeeldingen tot stand te brengen; in Neurath's tijd en door zijn werk zijn deze ontwikkeld.

Bij die ontwikkeling werd 'arbeidsdelig' gewerkt en werden vier categorieën werkers onderscheiden. De eerste categorie, de wetenschappers, was verantwoordelijk voor de verzameling van het wetenschappelijke materiaal; de tweede, de transformatoren, voor het omzetten van het materiaal in grondstoffen voor een afbeelding; de derde groep, de grafische vormgevers, maakten de beelden en de vierde groep was verantwoordelijk voor de technische uitvoering en in het bijzonder de reproductie. In de Haagse periode werd die arbeidsdeling gerepresenteerd door Otto Neurath, Marie Reidemeister, Gerd Arntz en diverse technische medewerkers.

Naast het afbeelden ging het Neurath ook om de 'statistiek'. Eerder wezen we al op de verbinding met het werk van Auguste Comte; hier kan ook nog de verbinding gelegd worden met de Belgische maatschappijwetenschapper Adolphe Quetelet (1796-1874). Neurath beschouwde zich ook als een beoefenaar van de sociologie en leverde diverse bijdragen aan de onderbouwing van die relatief nieuwe discipline. Daarmee was hij in het bijzonder geïnteresseerd in de ontwikkeling van de samenleving zoals die kon worden weergegeven in statistische grootheden en dus in 'collectiva'. Zijn belangstelling ging niet uit naar de ontwikkeling van de individuele levensloop van de mens maar hoe de collectiva zich ontwikkelden. Daarbij ging hij er van uit dat de individuele levensloop slechts te begrijpen is wanneer deze ingebed wordt in die van groepen. De individuele bewegingsruimte van de mens is geëncadreerd door die van de groep waarvan deze deel uit maakt. Maatschappij en economie kunnen zo betekenisvol worden geïnterpreteerd; individuele lotgevallen, voorvallen en de veelvormigheid van het maatschappelijk leven kunnen aldus wetenschappelijk worden beschouwd. De opgave van de statistiek is het om dode getallen,

feiten enz. tot leven te wekken en ze te presenteren op een wijze die inzicht vergroot. Kenmerkend voor de Weense methode van Neurath, na het verlaten van Wenen omgedoopt in Isotype (International System of Typographic Picture Education), was de consequente benutting van gestandaardiseerde objectbeelden, in combinatie met zorgvuldig beredeneerd kleurgebruik, voor de opbouw van de statistieken. Histogrammen, taartpunten, grafieken werden vervangen door levendige en sprekende platen. (Zie Koberstein, 1973; Twyman, 1975)

Het beeldstatistisch werk van Neurath ligt in de lijn van de filosofische benaderingen van de Wiener Kreis en de 'wissenschaftliche Weltauffassung'. In de beeldstatistiek ging het Neurath om empirische uitspraken over de toestand van de wereld. De beeldstatistiek moest precies zijn en verantwoord; bovendien werd er 'werking' van verlangd. Ze zouden moeten bijdragen tot een verhoogd inzicht in de samenleving. De beeldstatistiek is verbonden met politieke bewustwording, en met een empiristische verlichting. Bovendien is de beeldtaal internationaal en op taal/cultuuroverstijgende communicatie gericht. Ze diende ook om de vrede in de wereld dichterbij te brengen. Hegselmann(1993) vat de relatie van de beeldstatistiek met de Wiener Kreis in vijf punten samen:

Gericht op 'Verlichting' door heldere begrippen en navolgbare redeneringen (1) en in de kern anti-metafysisch (2); voortdurend aandacht voor de 'zin' van uitspraken voor het maatschappelijk handelen (3), 'ervaring' als noodzakelijke voorwaarde voor betekenisvolle uitspraken (4), en belangstelling voor wat in de andere positieve wetenschappen aan kennis beschikbaar is (5).

Om deze doelstellingen te bereiken was Neurath zeer consequent in het bepleiten van een cumulatie van kennis door samenwerking tussen wetenschappers van uiteenlopende disciplines. Niet omdat hij geloofde dat de wetenschap tot een stramen terug te brengen zou zijn maar hij wilde bevorderen dat er tussen de wetenschappen uitwisseling en kennisname van benaderingen en resultaten zou gaan ontstaan. In die zin sprak hij over 'Unified Science' en zo was ook te verstaan dat hij de opzet van een 'encyclopedie' bepleitte (en ook zelf ter hand nam) waarin dat 'we' weten zou worden samengevat en aldus toegankelijk zou worden. In de Haagse periode heeft Otto Neurath zich in het bijzonder ingespannen om die communicatie tussen de wetenschappers te bevorderen en ze bijeen te brengen onder de paraplu van de 'Unified Science'. Verschillende wereldcongressen werden daarvoor vanachter zijn Haagse typemachine georganiseerd; prominenten in de wetenschap werden bestookt met persoonlijk getoonzette brieven waarin Neurath zijn zaak uiteenzette en tot deelname uitnodigde; het tijdschrift 'Erkenntnis' vormde een continu platform voor debat. Gelet op het maatschappelijk onthaal van de Congressen die tot stand kwamen (Parijs, 1935; Kopenhagen 1936; Parijs, 1937; Cambridge, 1938; Cambridge.Mass. 1939; Chicago, 1936) was hij hierbij bepaald succesvol. Neurath had entree en wist de weg! Ook al was er nogal eens scepsis over zijn doelstellingen.

Nederland was ontvankelijk voor statistiek - net zoals het dat was voor planning. Neurath werd al vroeg in de dertiger jaren uitgenodigd om in Nederland bijdragen te leveren. In het instituut van Prof. Posthumus (Ned. Econ. Historisch Archief - NEHA) aan de Universiteit van Amsterdam werd een klein depot van het Weense instituut gevestigd. Via het IRI (Industrial Relations Institute) werd hij uitgenodigd om een bijdrage te leveren aan groot congres dat in Amsterdam plaatsvond (World Social Economic Congress, Amsterdam, August 1931). In de Haag was een sterke vredesbeweging gevestigd die de beeldstatistiek benutte om de machtsverhoudingen in de wereld te illustreren. Nederland was al vroeg bekend om de betrouwbare statistieken en in het begin van de dertiger jaren werd het CBS ondergebracht bij Economische Zaken en werd aldus sterker betrokken op het economisch beleid. De wiskunde stond hier in hoog aanzien en met name de toepassingen in het beleid en de statistiek hebben belangrijke impulsen vanuit Nederland gekregen. Nederland was dus een passend milieu voor een 'wereld-statisticus-verbeteraar' als Otto Neurath. Tegen deze achtergrond is het wel begrijpelijk

dat Neurath teleurgesteld raakte toen bleek dat het hem toch heel veel moeite kostte om in Nederland zakelijk voet aan de grond te krijgen. Maar hij bleef er vriendelijk bij! Min of meer noodgedwongen moest Neurath werk aannemen dat beeldstatistisch wel interessant maar maatschappelijk beperkt in betekenis (Bv. werk voor het jubileum van de Bijenkorf) was. Ook werd hij steeds meer de richting van Amerika uit gedreven en daar slaagde hij er in een opdracht te krijgen voor een 'beeldstatistisch' boek over de ontwikkeling van de mensheid. Dit boek beschouwen we als het hoogtepunt van het beeldstatistisch werk van Neurath in zijn Nederlandse periode. Het is tevens te zien als een vrij fundamentele omslag in de betoogtrant en stijl van Neurath.

'Modern man in the making' verscheen bij de Amerikaanse uitgever Knopf en het werd ook speciaal voor die uitgever ontworpen. Voor Neurath is dit het eerste boek dat een combinatie is van woord-taal en beeld-taal. De beelden zijn geen illustratie van het betoog maar nemen een eigenstandige plaats in het verhaal in. Naast de grafische afbeeldingen die te duiden zijn als 'statistieken' kent het betoog op schema's en plaatjes. Zo wordt het dagpatroon van het leven op het land in een plaatje vergeleken met het leven in de stad; zo wordt de plaats van religie in het landleven geïllustreerd door de kerk die boven de huizen uitsteekt, in het stadse - moderne - leven zijn de huizen hoger dan de kerk. Het boek is comparatief, diachroon en synchroon. Bovenal is het optimistisch van toon en laat het zien dat het eigenlijk steeds beter gaat met de mensheid en dat waar het nog niet goed gaat of waar het leven in vrede bedreigd wordt dat vooral te maken heeft met 'wil' en niet met 'noodzakelijkheid' of 'onvermijdelijkheid'. Neurath meent ook te kunnen aantonen dat hongersnood zou kunnen worden uitgebannen wanneer we dat zouden willen: er is voedsel genoeg, het is alleen nog niet goed verdeeld. Planning zou hier de oplossing kunnen bieden - hoor je hem tussen de regels door denken. Het boek is niet betogend van aard, het pleit nergens voor maar hij wil het 'laten zien'.

Het leven op de verschillende plekken van de aarde wordt steeds meer gelijkvormig; hij illustreert dat door te laten zien dat het leven van de rijkste mensen op de wereld - waar ook - een groot aantal overeenkomsten heeft. Er zijn ongelijkzijdigheden in de ontwikkeling, tussen landen en binnen landen. Met die verschillen kunnen mensen wel omgaan. Zeker wanneer het perspectief is dat het op den duur voor alles beter wordt, wanneer men vooruitgang ziet dan leiden verschillen niet vanzelfsprekend tot conflicten. In samenhang hiermee laat hij zien dat het nooit zo is geweest dat er in slechte tijden alles slecht was; ook wanneer er ernstige conflicten zijn komt er ook 'schoonheid' voor en kan het leven op het micro-niveau heel goed te verdragen zijn. Moeilijke sociale omstandigheden zijn niet vanzelfsprekend gelijk te stellen met persoonlijk ongeluk. Armoede, werkeloosheid, rassendiscriminatie en oorlog kunnen door samenwerking en planning bestreden worden. In de ontwikkeling van de mensheid is niet sprake van rechtlijnigheid. Zo laat hij zien dat terwijl de mogelijkheden tot communicatie technisch vergroot worden de vrijheid van meningsuiting in sommige delen van de wereld sterk en met verhoogde intensiteit beknot wordt. Propaganda en politieke ideologieën zijn voor Neurath uitdrukking van een niet-wetenschappelijke houding, van irrationaliteit en hij noemt die toestand nog niet volledig modern. Hij meent te kunnen laten zien dat de ontwikkeling van de wetenschap en het wetenschappelijke denken bijdraagt tot een vreedzaam samenleven. Volgens hem is dat ook de ontwikkelingsrichting waarin de mensheid beweegt. Hoe meer samenwerking tussen de mensen en de landen hoe 'moderner'. Ook in het moderne leven is de irrationaliteit nog aanwezig. Hij toont dat door het voorbeeld van de wolkenkrabber waar op de liftbedieningspanelen de 13e etage ontbreekt! ('Waar is de 13e verdieping gebleven?') In het dagelijks leven is een ontwikkeling gaande naar een verdergaande individualisering. Als indicator gebruikt hij de ontwikkeling van het kindertal en de nieuwe omstandigheden die daardoor ontstaan. Deze individualisering stelt nieuwe eisen aan maatschappelijke instituties zoals bijvoorbeeld scholen en kinderopvang. Eveneens beschouwt hij de emancipatie van de vrouw als een belangrijke sociale kracht: de vrouw krijgt stemrecht en neemt deel aan de maatschappelijke (moderne) arbeid. Hij brengt de verstedelijking in kaart, de toename van de vrije tijd en de gevolgen die deze ontwikkelingen hebben voor het leven in de

stad en op het land. De verbeteringen in de gezondheid en de bestrijding van epidemieën leveren het bewijs voor het belang van wetenschap, planning en organisatie. Het moderne leven wordt door deze ontwikkeling gedefinieerd: het gaat Neurath om de wereldwijde patronen die wetenschappelijk kunnen worden 'getoond'. Die wetenschappelijkheid ontstaat door de benutting van alle kennis die we hebben; door het leggen van bruggen tussen de wetenschappen.

Iedereen kan volgens Neurath een wetenschappelijke houding aannemen; je hoeft daarvoor geen 'wetenschapper' te zijn. Het rustig beoordelen van de feiten en vooral die van de collectiva (sociale feiten), meer dan die van de individuele lotgevallen, leidt tot een wetenschappelijk inzicht. Door die wetenschappelijke houding kunnen angsten en onzekerheden verminderd worden. De wetenschap, zo stelt hij in de inleiding, is een belangrijk gereedschap voor de mensheid geweest en kan dat blijven. Ook meent hij dat wanneer de wetenschappelijke houding meer algemeen wordt de besturing van de samenleving meer effectief zal worden. Dat zal langzaam gaan omdat 'houdingen' in cultuur en geschiedenis verankerd zijn. Nationalisme, irrationaliteiten zijn stevig verankerd en kunnen dus ook slechts langzaam veranderd worden. Er is ook geen reden om van de wetenschappelijke kennis op korte termijn wonderen te verwachten, zo tempert hij een te sterk optimisme. Problemen zullen er blijven maar in omstandigheden met een grotere sociale stabiliteit. De geschiedenis heeft volgens Otto Neurath de ontwikkeling duidelijk gemaakt: hoe meer samenwerking, hoe meer moderniteit.

Het boek verschijnt in 1940 in een nederlandse vertaling; de vertaling wordt verzorgd door dr. B.T. van Overdiep. Lector in de statistiek aan de Universiteit van Amsterdam, J.H. van Zanten, schrijft in het voorwoord dat Neurath een werkwijze gevonden heeft "welke de mogelijkheid, dat het grote publiek zich op de hoogte stelt van wat er in de maatschappij omgaat en hoe het heden zich uit het verleden ontwikkeld heeft, sterk vergroot". Menno ter Braak schrijft naar aanleiding van het verschijnen er een beschouwing over.

Ter Braak geeft eerst een uitleg over de bijzondere vorm van dit, zoals hij het noemt, curieuze boek. Hij is het met Neurath eens; de woordtaal moet gecompleteerd worden met een beeldtaal. Ter Braak ziet dat wel zitten en verbaasd er zich over dat er tot nu toe niet meer aandacht is geweest. Juist nu - toen dus - terwijl automobilisten met 'beelden' in de goede 'richting' worden gedirigeerd. Ter Braak vindt het wel een goed boek; het probleem van de 'moderne mens' houdt hem bezig; hij vindt dat Neurath er objectiverend en toch heel persoonlijk over schrijft. Ter Braak onderstreept de inductieve werkwijze van Neurath: hij laat eerst de feiten spreken en vormt er volgens een definitie bij. "Vandaar dat deze beschrijvende, collectief-psychologische methode, waarbij de waardering van de moderniteit steeds op de achtergrond en de intelligente combinatie der gegevens hoofdzaak is, ons 'citizens' bij uitstek voldoet, althans in deze superieure vorm; zij is een oriënteringspoging, de moderniteit wordt gedurende het oriënteren zichtbaar, voor zover wij die oriëntering zelf meemaken." (Menno ter Braak - Verzameld werk. Bd. 7 Amsterdam, 1980)

Het is opmerkelijk dat in de meeste beschouwingen over Neurath het boek niet meer dan genoemd wordt. Voor de theoretische duiding van zijn opvattingen wordt er kennelijk niet veel betekenis aan toegekend. In het Duitse taalgebied is het pas vertaald - door Marie Neurath-Reidemeister - bij de uitgave van het verzameld werk van Neurath in 1991. Zijn zoon Paul wijdt er in zijn overzicht over het werk van zijn vader niet meer dan een pagina aan. Hij meent dat het werk vooral gezien moet worden als een voorbode op de naderende oorlog. Volgens Paul Neurath bevat het boek voldoende materiaal om een voorspelling te doen over de machtsverhoudingen in de wereld en zou uit het boek zijn af te lezen dat bij een wereldoorlog Duitsland altijd de verliezende partij zou zijn gewoon vanwege het gebrek aan grondstoffen. Neurath past hier dezelfde methode toe als die hij ook gebruikte bij de analyse van de eerste wereldoorlog en waarbij hij voor de Balkan het overwicht van Servië, boven de veronderstelde overmacht van Turkije, kon demonstreren. Met genoegen stelt Paul Neurath vast dat de geschiedenis Otto Neurath twee keer gelijk gegeven heeft. (Paul Neurath, pg. 86-87 in Neurath, P./Nemeth,1994)

Neurath's boek dat hier aan de orde gesteld wordt is een beeldstatistisch - sociologisch werkstuk. Het is een uitwerking van de sociologie zoals hij die zich voorstelde; vrij van meta-fysica, gebaseerd op de feiten met zo weinig mogelijk duiding anders dan door de feiten wordt ingegeven. Voor hem was sociologie de wetenschappelijke onderstroom die in de geschiedenis van de mensheid en in de economie te vinden is. Sociologie was voor hem de verbinding van geschiedenis en economie. Wanneer we het boek nu proberen te plaatsen dan komt het in de buurt van wat we in Nederland kennen als het Sociaal-Cultureel rapport. Neurath vormde met zijn staf in de Haagse Obrechtstraat een klein Sociaal-Cultureel Planbureau en leverde een prestatie die niet onderdoet voor wat er nu op dit terrein beschikbaar komt. Tegelijk was het een vreemd boek wanneer we het beschouwen in het oeuvre van Neurath. Allereerst is er de stijl: Neurath schreef het boek in het Engels maar dat was zijn taal niet - en dat is te merken. De formuleringen zijn weliswaar duidelijk maar ook kortaf en hier en daar erg eenvoudig. Zoals ook al opviel bij de lezingen die hij hield vlak na zijn komst naar Nederland en waarmee we dit hoofdstuk begonnen zijn, de teksten maken een tamelijk steriele indruk. Het is echt een statistisch descriptief werk en dat was men van Neurath tot dat moment eigenlijk niet gewend. Door de populariserende doelstelling krijgt de hele tekst een nog - in het licht van nu - naïeve inslag dan in het wetenschappelijke werk van Neurath aan te treffen is. Ook de optimistische vooruitgangstoon die onmiskenbaar in het boek aanwezig is, is moeilijk te rijmen met de feitelijke ontwikkelingen die zich op het moment dat Neurath c.s. dit boek samenstelde voordeden. En dat terwijl Neurath elke dag de krant zorgvuldig las! Daarin kon hij in elk geval ook deelgenoot worden van het cultuurpessimisme dat in Nederland in die dagen volop aandacht kreeg. Huizinga schreef 'In de schaduw van morgen / een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd'. Een boek dat een antipode vormt van het boek van Neurath en dat opent met de woorden: "Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze arme Europeesche menschheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken". (Huizinga, 1935) Die verdwazing liet niet lang meer op zich wachten. Het betekende voor Otto Neurath dat hij ten tweede male zijn koffers moest pakken - en daar zou hij deze keer niet eens meer de tijd voor hebben.

Wat heeft de democratie nodig?

Is politiek emotie of gaat het ook over zakelijke feiten en omstandigheden? Ja beiden natuurlijk maar in welke verhouding? Het referendum roept deze vragen uitdrukkelijk op. Vragen die ook al aan de orde kwamen bij de invoering van het algemeen kiesrecht: weet de 'eenvoudige' man wel waar het over gaat? Maar kon toen de tegenwerping gemaakt worden: de gewone man kiest op basis van een emotie voor een partij en die partij zorgt voor de zakelijke afwikkeling van de onderwerpen vanuit een gedeelde emotie. Of netter gezegd: vanuit gedeelde waarden. Dat is de essentie van de 'representatieve democratie'. Geen slecht idee ook al roept het in principe dezelfde vragen op als die bij het referendum: op basis van welke emotie kiest de gewone man zijn partij? Kan daar nog een zakelijke toelichting opgegeven worden? En 'klopt' die toelichting dan?

Democratische besluitvorming vraagt om democratisch onderwijs. Niet slechts in algemene zin en één keer maar voortdurend en in samenhang met de vragen die politiek maatschappelijk aan de orde zijn. De democratie vraagt om zorgvuldige voorlichting en dat is meer dan een samenvatting maken van het 'voorstel' of het 'voorstel' aan alle burgers rond te sturen. Uitleg is didactiek en vraagt om een professionele uiteenzetting, adstructie, afbeelding, schematisering, animaties, tekeningen, plaatjes enzovoort. Gelukkig nemen de media - en dan vooral de

schrijvende pers - een deel van deze taak voor hun rekening maar eigenlijk mag het daar niet van af hangen. In de kennismaatschappij en in de beeldmaatschappij blijkt dit onderdeel van de besluitvorming nog onderontwikkeld: de didactiek van de besluitvorming. Hoe kun je verschillende groepen van burgers op een adequate manier informeren over de aard en de kwaliteit van het voorstel waarover zijn mening gevraagd wordt? Dat gaat dus niet alleen om een debat of om het vragen wat je er van vindt maar principieel eerst om wat je er van weet. En je hoort er iets van te weten als je er iets van vindt! Dat is een waarde waar geen afbreuk aan gedaan mag worden. Dat is niet elitair – dat hoort bij democratie, althans als democratie niet slechts een emotiemachine wil zijn. En daarom moet er professionele aandacht komen voor de didactiek van de besluitvorming: in welke volgorde, met welke strategie kan ik welk ‘kennisbestand’ overbrengen? Je zou je zelfs kunnen afvragen of de burger die niet in de kennis geïnteresseerd is wel toegang zou moeten hebben tot het referendum. Zou die burger niet kunnen volstaan met de vertegenwoordigende democratie?

Nederland heeft een sterke traditie op het terrein van de statistiek en het was Nederland dat als een van de eerste landen voor en na de Tweede Wereldoorlog de statistiek verbond met beelden. Twee namen van mensen die min of meer toevallig in Nederland terecht kwamen waren hier in hoofdzaak verantwoordelijk voor: Otto Neurath en Gerd Arntz. Bij de discussie over de ontwikkeling van de democratie moeten deze twee namen weer uit de mottenballen.

Neurath, werkend in het Wenen van na de eerste wereldoorlog, was begaan met het probleem van de politieke communicatie. Hij meende dat een democratische samenleving slechts dan functioneert wanneer burgers ‘op de hoogte zijn’. Dat ze hun eigen situatie kunnen plaatsen in een bredere context. Neurath ontwikkelde hiervoor een beeldentaal omdat hij van mening was dat ‘woorden verdelen en beelden verbinden’. Bovendien meende hij dat een globaal inzicht in het geheel beter is dan precieze kennis van een detail. Of dat er veel geïnvesteerd wordt in gedetailleerde kennis maar dat je die daarna weer vergeet. Volgens hem was het effectiever te werken met krachtige en goed gecomponeerde beelden. In zijn beeldstatistiek verbond hij kwantiteiten met kwaliteiten, volgens een vaste systematiek. Ordes van grootte en richtingen dat waren voor Neurath belangrijke parameters in de kennis over de maatschappelijke ontwikkeling. De beeldstatistiek maakt een communicatie over de grenzen mogelijk en zo ontwikkelde hij zijn beelden tot een internationale taal: ISOTYPE. We zijn nu allemaal wel vertrouwd met wat er van over gebleven is: het pictogram. Iedereen heeft wel eens het klassieke beeld voor de werkloze zoals Gerd Arntz die sneed: de man met pet en de afhangende schouders. Veel van het werk van Gerd Arntz is bewaard in het Haags Gemeentemuseum. Het werk is gedateerd maar de ideeën van waaruit het gemaakt is zijn nog steeds behulpzaam.

In Neurath’s benadering ging het om een zorgvuldig ontwerp van een ‘verhaallijn’ waarbij met zo weinig mogelijk zoveel mogelijk gezegd werd. We leven in een tijd waarin de communicatie met het beeld technisch geperfectioneerd is en eigenlijk nu alles kan. Het internet biedt zeer veel goede mogelijkheden om burgers te bereiken maar het aanbod op het internet ontstaat wel van zelf maar is daarmee niet vanzelf goed. Het is het werk voor didactici die met goede kennis programma’s ontwerpen die gericht zijn op het vergroten van inzicht in waar het om gaat. Daarna mag iedereen van alles vinden!

Literatuur over Neurath:

Cartwright, Nancy; Jordi Cat; Lola Fleck; Thomas Uebel: Otto Neurath - Philosophy between Science and Politics. Cambridge, 1996. (Cartwright, 1996)

Hartmann, Frank / Erwin K. Bauer – Bildersprache Otto Neurath Visualisierungen. Wiener Universitätsverlag, Wien 2002.

Neurath, Paul; Elisabeth Nemeth (Hg.): Otto Neurath oder Die Einheit von Wissenschaft und Gesellschaft. Wenen, 1994. (Neurath, P./Nemeth, 1994)

Hegselmann, Rainer (Hg.): Otto Neurath - Wissenschaftliche Weltauffassung, Sozialismus und Logischer Empirismus. Frankfurt am Main, 1979. (Hegselmann, 1979)

Neurath, Marie and Robert S. Cohen (Ed.): Otto Neurath - Empiricism and Sociology. Dordrecht, 1973. (Neurath, M./Cohen, 1973)

Stadler, Friedrich: Studien zum Wiener Kreis - Ursprung, Entwicklung und Wirkung des Logischen Empirismus im Kontext. Frankfurt am Main, 1997. (Stadler, 1997)

Nemeth, Elisabeth and Friedrich Stadler (Ed.): Encyclopedia and Utopia - The Life and Work of Otto Neurath (1882-1945). Dordrecht, 1996. (Nemeth/Stadler, 1996)

Stadler, Friedrich (Hg.): Arbeiterbildung in der Zwischenkriegszeit. Otto Neurath-Gerd Arntz (Otto Neurath und sein Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum in Wien 1925-1934. Politische Graphik von Gerd Arntz und den Konstruktivisten). Wien/München 1982. (Stadler, 1982)

Hofmann-Grüneberg, Frank: Radikal-empiristische Wahrheitstheorie - eine Studie über Otto Neurath, den Wiener Kreis und das Wahrheitsproblem. Wien, 1988. (Hofmann, 1988)

Werk van Otto Neurath

Voor het directe en eigen werk van Otto Neurath werd vrijwel uitsluitend geput uit bovengenoemde verzamelbundels (Neurath/Cohen.. en Neurath/Nemeth.....) in hoofdzaak echter uit het bij Hölder-Pichler-Tempsky - Wenen uitgegeven Verzameld Werk, waarvan nu 5 delen beschikbaar zijn. (3 nog in voorbereiding)

Otto Neurath:

Gesammelte philosophische und methodologische Schriften (Bd. 1 en Bd. 2). Geredigeerd door Rudolf Haller en Heiner Rutte. Wenen, 1981.

Gesammelte bildpädagogische Schriften (Bd. 3). Geredigeerd door Rudolf Haller en Robin Kinross. Wenen, 1991.

Gesammelte ökonomische, soziologische und sozialpolitische Schriften I en II (Bd. 4 en Bd. 5). Gerdigeerd door Rudolf Haller en Ulf Höfer. Wenen, 1998.

Philosophical Papers 1913-1946. Edited by Robert S. Cohen and Marie Neurath. Reidel Publishing Company, Dordrecht/Boston/Lancaster 1983

Literatuur (algemeen)

Alberts, Gerard - Jaren van Berekening / Toepassingsgerichte initiatieven in de nederlandse wiskundebeoefening 1945-1960. Amsterdam University Press, 1998.

- Alberts, Gerard - Twee geesten van de wiskunde, Biografie van David van Dantzig. Uitgave CWI UvA 2000.
- Apitzsch, Ursula (Hg.) - Neurath, Gramsci, Williams - Theorien der Arbeiterkultur und ihre Wirkung. Hamburg 1993.
- Arntz, Gerd - Kritische grafiek en beeldstatistiek. Haags Gemeentemuseum, 1976.
- Arntz, Gerd/Broos Kees - Symbolen voor onderwijs en statistiek 1928-1965 Wenen-Moskou- Den Haag. 1979
- Beller, Steven - Wenen en de joden. 1867 -1938. Amsterdam, 1998.
- Blau, Eve - The Architecture of Red Vienna 1919-193. Mass. 1999.
- Broos, Kees (red.) - GERD ARNTZ De tijd onder het mes / Hout- en linoleumsneden 1920-1970. Nijmegen 1988.
- Bosch, Mineke – Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid – Aletta Jacobs 1854-1929. Uitgeverij Balans, 2005.
- Caldwell, Bruce - Hayek and Socialism. In: Journal of Economic Literature. Dec. 1997, pp.1856 - 1890.
- Cartwright, Nancy / Jordi Cat / Lola Fleck / Thomas E. Uebel - Otto Neurath - Philosophy between science and politics. Cambridge University Press, 1996.
- Engelhardt-Krajanek, Margarethe - Der Werkbundgedanke und seine Verbindung zum Wiener Kreis am Beispiel von Josef Frank. In: Thurm-Nemeth, 1998.
- Fischer, Kurt R./ Wimmer Franz M. - Der geistige Anschluss / Philosophie und Politik an der Universität Wien 1930 - 1950. Wien,1993.
- Faludi, Andreas - What's Positivism anyway? Otto Neurath and the Planners. Werkstukken Universiteit van Amsterdam / PDI nr. 102 1988.
- Fleddéus, M.L. (Ed.) – World Social Economic Planning / The necessity for planned adjustment and productive capacity and standards of living. Material contributed to the World Social Economic Congress, Amsterdam 1931. I.R.I. Den Haag. (2 delen)
- Haan, Hugo – Das Amerikanische Planning / Eine Bewegung fuer geplantes Wirtschaften in de Vereinigten Staaten dargestellt durch eide Zitatensammlung. C.L. Hirschfeld Verlag Leipzig, 1933.
- Haller, Rudolf (Hrsg.) - Schlick und Neurath - Ein Symposion / Beiträge zum Internationalen philosophischen Symposion aus Anlass der 100. Wiederkehr der geburtstage von Moritz Schlick und Otto Neurath. Amsterdam, 1982.
- Haller, Rudolf e.a. - Otto Neurath Gesammelte Werke in 5 Bände. HPT Wien (verschillende jaren vanaf 1981)
- Haller, Rudolf - Studien zur Österreichischen Philosophie / Variationen über ein Thema. Amsterdam, 1979.
- Hanák, Péter - The Garden and the Workshop / essays on the Cultural Histroy of Vienna and Budapest. Princeton University Press, 1998.
- Hartveld, Cita – Moderne Zakelijkheid / Efficiency in wonen en werken in Nederland 1918- 1940. Het Spinhuis, Amsterdam 1994.
- Hegselmann, Rainer (Hrsg.): Otto Neurath - Wissenschaftliche Weltauffassung, Sozialismus und Logischer Empirismus. Frankfurt am Main, 1979.

Heimann-Jelinek, Felicitas - Zu Gast bei Beer-Hofmann - Eine Ausstellung über das jüdische Wien der Jahrhundertwende. Joods Historisch Museum Amsterdam/Jüdischen Museum der Stadt Wien. 1998.

Hempel, Carl G. - Der Wiener Kreis und die Metamorphosen seines Empirismus. In: Leser Wien, 1981. (k)

Hughes, Thomas P. - American Genesis / A Century of Invention and Technological Enthusiasm 1870-1970. 1989.

Mulder, Henk - The Vienna Circle Archive and the literary remains of Moritz Schlick and Otto Neurath. In: Synthese 64 (1985) pg. 375-387.

Hofmann - Grüneberg, Frank - Radikal-empiristische Wahrheitstheorie / Eine Studie über Otto Neurath, der Wiener Kreis und das Wahrheitsproblem. Wien, 1988.

Hoogeveen, Jos - Otto Neurath, ein □ sterreichischer Philosoph im Exil. In: Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur. Hrsg. Cola Minis en Arend Quak. Rodopi, Amsterdam 1986.

Janik, Allen en Stephen Toulmin - Het Wenen van Wittgenstein / Freud, Kokoschka, Klimt, Loos, Schönberg, Musil, Kraus, Zweig, von Hofmannsthal en Wittgenstein ten tijde van de ondergang van het oostenrijks-hongaars keizerrijk. Meppel, 1976.

Johnston, William - Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte / Gesellschaft und Ideen im Donauraum 1848 bis 1938.

Koberstein, Herbert - Statistik in Bildern / eine graphisch-statistische Darstellungslehre. Stuttgart, 1973.

Koppelberg, Dirk (1987) - Die Aufhebung der analytischen Philosophie / Quine als Synthese von Carnap und Neurath. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Kraft, Victor - Der Wiener Kreis / Der Ursprung des Neopositivismus. 3 Auflage. Wien/New York, 1997.

Jahoda, Marie - Aus den Anfängen der sozialwissenschaftlichen Forschung in Österreich. In: Leser Wien, 1981.

Maderthaner, Wolfgang/Lutz Musner - Die Anarchie der Vorstadt / das andere Wien um 1900. Frankfurt/New York, 2000.

Maier, Charles - Zwischen Taylorismus und Technokratie / Gesellschaftspolitik im Zeichen industrieller Rationalität in den zwanziger Jahren in Europa. In: Michael Stürmer (Hrsg.) - Die Weimarer Republik / Belagerte Civitas. Athenaum, 1980.

McRobbie, Kenneth/Kari Polanyi Levitt (Ed.) 2000 - Karl Polanyi in Vienna / The Contemporary Significance of the Great Transformation. Black Rose Books, Montréal/New York/London.

Müller, Karl H. - Neurath's Theory of pictorial- statistical representation. In: Uebel 1991.

Müller, Karl H. - Symbole Statistik Computordesign / Otto Neurath Bildpädagogik im Com putorzeitalter. Wien, 1991.

Nautz, Jürgen / Richard Vahrenkamp - Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse/Umwelt/Wirkungen. Wien, 1993.

Nemeth, Elisabeth - Otto Neurath und der Wiener Kreis / Revolutionäre Wissenschaftlichkeit als politischer Anspruch. Frankfurt/New York, 1981.

Nemeth, Elisabeth / Friedrich Stadler - Encyclopedia and Utopia / The life and work of Otto Neurath (1882-1945). Vienna Circle Yearbook. Dordrecht 1996.

- Nemeth, Elisabeth / Richard Heinrich (Hg.) - Otto Neurath: Rationalität, Planung, Vielfalt. Wiener Reihe. Wien/Berlin, 1999.
- Neurath, Otto - De Moderne Mensch Ontstaat / Een reportage van vreugde en vrees. Amsterdam , 1940.
- Neurath, Paul - 50 Jahre erlebte Sozialforschung.
In: ÖZS - Migration und Diaspora
- Neurath, Marie and Robert S. Cohen (ed.) - Otto Neurath: Empiricism and Sociology. Dordrecht, 1973.
- Neurath, Paul / Nemeth, Elisabeth - Otto Neurath oder die Einheit von Wissenschaft und Gesellschaft. Wien, 1994.
- Paier, Dietmar - Boekbespreking Neurath/Nemeth 1994 en Cartwright e.a. 1996. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 2 (1996)
- Pollock, Friedrich - Die planwirtschaftlichen Versuchen in der Sowjetunion 1917 – 1927. Schriften des Instituts fuer Sozialforschung an der Universitaet Frankfurt am Main. Hrsg. Carl Gruenberg. Leipzig 1929. (Heruitgave van 1971)
- Reisch, George A. – How the cold war transformed philospfy of science / To the icy Slopes of Logic. Cambridge University Press, 2005.
- Ruiter, Frans en Wilbert Smulders - Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990. Amsterdam, 1996.
- Schmitz, H. Walter - De Hollandse Significa / Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926. Assen/Maastricht, 1990.
- Sahotra Sarkar (Ed.) - Logical Empiricism at its peak / Schlick, Carnap, and Neurath. New York/London, 1996.
- Scheuch, Manfred - Österreich im 20. Jahrhundert / Von der Monarchie zur Zweiten Republik. Verlag Christain Brandstätter - Wien/München, 2000.
- Schorkse, Carl E. - Fin-de-Siècle Vienna / Politics and Culture. New York, 1980.
- Schorske, Carl E - Thinking with history, 1998
- Spoor, André - Sissi en ander ongerief. Amsterdam, 1993.
- Stadler, Friedrich - Arbeiterbildung in der Zwischenkriegszeit. Otto Neurath - Gerd Arntz. Wien/Munchen 1982.
- Stadler, Friedrich - Studien zum Wiener Kreis / Ursprung, Entwicklung und Wirkung des Logischen Empirismus im Kontext. Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1997.
- Stadler, Friedrich (Ed.) - Scientific Philosophy: Origins and Developments. Vienna Circle Institute Yearbook. Kluwer, Dordrecht 1993.
- Stadler, Friedrich (Hrsg.) - Arbeiterbildung in der Zwischenkriegszeit Otto Neurath - Gerd Arntz. Wien, 1982.
- Thurm-Nemeth, Volker (Hrsg.) - Konstruktion zwischen Werkbund und Bauhaus / Wissenschaftliche Weltauffassung und Kunst. Institut Wiener Kreis, 1998.
- Twyman/Edwards - Graphic communication through ISOTYPE / University of Reading. 1975.
- Uebel, Thomas E. (Ed.)/1991 - Rediscovering the forgotten Vienna Circle. Dordrecht/Reidel.
- Uebel, Thomas /2000 - Vernunftkritik und Wissenschaft: Otto Neurath und der Erste Wiener Kreis. Springer Wien New York / Band 9. Veröffentlichungen des Instituts Wiener Kreis.

Wilde, Inge de (red.) – 'Er is nog zoveel te doen op de wereld'. Brieven van Aletta H. Jacobs aan de familie Broese van Groenou. Zutphen de Walburg Pers, 1992.

Wilde, Inge de – De familie Broese van Groenou. Haagse idealisten. Den Haag: Uitgeverij 'de Nieuwe Haagsche', 2002.

Wijzner, M.H. – Otto Neurath, een Oostenrijkse emigrant in Nederland. In: Aspecten van het Interbellum / Beeldende kunst, film, fotografie, cultuurfilosofie en literatuur in de periode tussen de twee wereldoorlogen. Red. M.H. Wijzner e.a. / Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1988. SDU, Den Haag, 1990.

Zanden, J.L. van - Een klein land in de 20e eeuw / economische geschiedenis van Nederland 1914-1995. Utrecht, 1997.

Zolo, Danilo - Reflexive Epistemology / The Philosophical Legacy of Otto Neurath. Kluwer Academic Publishers Vol. 118 Dordrecht/Boston/London 1989.